

Lada Sadiković

„POZITIVNO DEFINIRANE OBAVEZE DRŽAVE BOSNE I HERCEGOVINE“

Sažetak

Evropska konvencija svakoj državi potpisnici pa prema tome i državi Bosni i Hercegovini, uz velike pogodnosti, nameće i određene obaveze. Evropski sud za ljudska prava razvrstao je obaveze u dvije kategorije i to negativno definirane obaveze i pozitivno definirane obaveze. Za razliku od negativnih obaveza, kojima se Sud za ljudska prava intenzivno bavi od samog svog formiranja, pozitivne obaveze država porizilaze iz samog teksta Evropske konvencije i postale su naročito aktuelne tek krajem 60-tih godina. Pozitivno definirane obaveze imaju izuzetno veliki značaj za državu BiH zato što je potrebno otkloniti temeljne konstrukcijske protivrječnosti i nepotpunosti Ustava Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi

Ustav BiH, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava, pozitivne obaveze, negativne obaveze,

The European Convention offers great privileges to as well as lays certain liabilities upon all signatory states, including Bosnia and Herzegovina. European Human Rights Court classified those liabilities into two categories, that is negatively and positively defined liabilities. As different from negative liabilities, in charge of Human Rights Court ever since its establishment, the positive liabilities of the states derive from the very contents of the European Convention and thus have become particularly interesting by the end of the sixties. Those do have an enormous importance for the state of Bosnia and Herzegovina since it is necessary to reshape fundamental constructional contradictions and incompleteness of its Constitution.

Kay words

BiH Constitution, the European Convention on Human Rights, positive obligations, negative obligations

U teoriji ljudskih prava uobičajena je podjela na negativne i pozitivne obaveze države u pogledu ljudskih prava i osnovnih sloboda Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (u daljem tekstu: „Evropska konvencija“). Istorijski gledano, suština ljudskih prava se ogleda u tome da se država ne miješa u korištenje ljudskih prava. Međutim, kada se radi o državi Bosni i Hercegovini, daleko veći značaj imaju tzv. pozitivne obaveze države s obzirom na evidentnu činjenicu da država Bosna i Hercegovina nije uopšte izgrađena na način da može uspješno da

štiti ljudska prava i slobode. I dok sve druge države osnovnu pažnju polažu na to da ostvaruju ljudska prava Evropske konvencije i onih ljudskih prava koja se neprestano dodaju kroz protokole Konvenciji, u državi Bosni i Hercegovini glavna pažnja mora biti usmjerena na izgradnju države na način da može da ostvaruje ljudska prava.

I upravo zato, kad se radi o istraživanju odnosa Ustava Bosne i Hercegovine i Evropske konvencije, svakako da bi najbolje odgovarala podjela na one odredbe Ustava Bosne i Hercegovine koje su evidentno na prvi pogled suprotne Evropskoj konvenciji i koje kao takve treba ukloniti. S druge strane, postoje i one ustavne promjene gdje zapravo treba u Ustav Bosne i Hercegovine unijeti sve one kategorije, pojmove i principe koje su daytonski ustavotvorci propustili da unesu u Ustav Bosne i Hercegovine, a bez kojih država Bosna i Hercegovina ne može funkcionirati u ritmu djelovanja ostalih evropskih država i evropskih integracija.

Prema Okvirnom sporazumu za mir u Bosni i Hercegovini (Aneks 4, član II(2)) Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava izravno se primjenjuje u Bosni i Hercegovini i ima prioritet nad svakim pravom u Bosni i Hercegovini, pa prema tome i nad Ustavom Bosne i Hercegovine.¹

Činom potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma, usvajanja Ustava i primjenom odredbe člana II(2) Aneksa 4 država Bosna i Hercegovina je prihvatila obavezu da svoj Ustav uskladi sa Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava. Ova daytonska obaveza da se Ustav Bosne i Hercegovine uskladi sa Evropskom konvencijom postala je još više naglašena nakon prijema države Bosne i Hercegovine u Vijeće Evrope 24. aprila 2002. godine i ratifikacije Evropske konvencije 12. jula 2002. godine.

Pristupanjem Vijeću Evrope i ratifikacijom Evropske konvencije država Bosna i Hercegovina je ušla i u međunarodni sistem zaštite ljudskih prava koji se ogleda u mogućnosti da se sve moguće ustavne i sve druge nesaglasnosti mogu otkloniti i putem Evropskog suda za ljudska prava u Strasbourgu.

Evropska konvencija po svojoj prirodi predstavlja svakako pionirski poduhvat u osiguranju naddržavne zaštite ljudskih prava u Evropi i predstavlja do sada najsavršeniji poznati sistem efektivne garancije ljudskih prava proklamovanih u međunarodnim okvirima. U tom smislu Evropska konvencija se uzima kao ustavni instrument evropskog pravnog poretka i samim tim svakako i sve države koje ulaze u taj evropski poredak moraju strogo respektovati upravo ljudska prava i osnovne slobode koje su sadržane u toj Konvenciji. Statut Vijeća Evrope (član 3.) propisuje

¹ „The rights and freedoms set forth in the European Convention for the Protection of Human Rights nad Fundamental Freedoms and its Protocols shall apply directly in Bosnia and Hercegovina. These shall have priority over all other law.

da evropska država, da bi uopće mogla biti članica te integracije, mora poštovati princip vladavine prava i osiguravati zaštitu ljudskih prava i sloboda. Istovremeno, Evropska konvencija je referencijalni instrument za pristupanje Evropskoj uniji. Naime, tu se ističu tri principa i to poštovanje ljudskih prava, demokratija i vladavina prava saglasno članu I-2 Ugovora o Evropskoj uniji. Prema tome, država Bosna i Hercegovina je dužna uskladiti svoj Ustav sa članom II(2) Aneksa 4 i tako učiniti efektivnu zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda garantovanih Evropskom konvencijom.

Evropska konvencija svakoj državi potpisnici pa prema tome i državi Bosni i Hercegovini, uz velike pogodnosti, nameće i određene obaveze. Evropski sud za ljudska prava razvrstao je obaveze u dvije kategorije i to negativno definirane obaveze i pozitivno definirane obaveze.

Negativno definirane obaveze se odnose na obavezu države da svojim djelovanjem ni na koji način ne smiju ugroziti proklamirana ljudska prava kao što su zaštita prava na život, zabrana mučenja, zabrana ropstva i prisilnog rada, pravo na slobodu i sigurnost, kažnjavanje samo na osnovu zakona, poštivanje privatnog i porodičnog života, sloboda misli, savjesti i vjeroispovjesti, sloboda izražavanja, sloboda okupljanja i udruživanja kao i ograničenje političke aktivnosti stranaca itd.² To znači da država Bosna i Hercegovina mora uskladiti ne samo Ustav nego i sve svoje propise sa odredbama Evropske konvencije, kako bi se zabrana torture - član 3. Evropske konvencije - u potpunosti osiguravao. Stoga, to u ovom slučaju znači da se ne radi samo o uzdržavanju od činjenja nego upravo i pozitivnim efektima koji se očekuju od države Bosne i Hercegovine i koji će predstavljati prepreku daljnjem napredovanju ukoliko se ne ostvare.

Evropski komitet za sprječavanje torture (CPT) obavio je monitoring u Bosni i Hercegovini u periodu od 19. do 30 marta 2007. godine. Posjeta CPT-a omogućila je da se procijeni postignuti napredak od prve posjete u aprili/maju 2003. i *ad hoc* posjete u decembru 2004. Delegacija Komiteta ispitala je u detalje različita pitanja u vezi sa zatvorima uključivo i postojeći tretman zatvorenika povratnika i zatvorenika u izolaciji. U Izvještaju o posjeti posebna zabrinutost je iskazana vezano za „nesigurnost nekih od postojećih zatvora posebice onih u Zenici i Doboju gdje se stekao dojam da zatvorski službenici nemaju poptunu kontrolu. Vlasti Bosne i Hercegovine bile su nakon posjete CPT-a u obavezi da dostave dva izvještaja u cilju provedbe preporuka sadržanih u paragrafima 35 i 71 Izvještaja Evropskog komiteta za sprječavanje torture i neljudskog i ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja.

Evropska konvencija ne sadrži mnogo pozitivnih obaveza, ali one su zato mnogo zahtjevnije od negativnih zato što one zahtijevaju određenu izgradnju države kako

² Vidi šire o navedenim ljudskim pravima i slobodama u: Lada Sadiković, „Ljudska prava“, Fakultet kriminalističkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2006., str. 29-159

bi bila sposobna odgovoriti svim zahtjevima koje se pred nju stavljaju. Pozitivno definirane obaveze imaju izuzetno veliki značaj za državu BiH zato što je potrebno otkloniti temeljne konstrukcijske protivrječnosti i nepotpunosti Ustava BiH. Teško je bilo i pretpostaviti da će putem pregovaranja i dogovaranja predstavnika država koje su bile involvirane u rat 1992-1995. godine, doći do modernog ustava kakav karakteriše Evropu dvadesetog stoljeća. Za razliku od Ustava Njemačke kojeg je kreirala Ustavotvorna skupština četiri godine nakon završetka II Svjetskog rata, Ustav BiH je kreiran putem dogovaranja u okviru samog mirovnog sporazuma što se samim tim moralo negativno odraziti na demokratski karakter države BiH.

Prema tome, pozitivne obaveze za državu BiH su daleko brojnije i delikatnije nego za druge države zato što u BiH ne postoji normalni ustav koji bi donijela ustavotvorna skupština i koji bi sadržava sve one elemente principe i rješenja koja sadrži svaki savremeni ustav u Evropi. Tu dalje treba dodati da je i državna organizacija izgrađena na bazi toga ustava posve nepotpuna i onemogućava da se stvori moderna funkcionalna država. Naprotiv, posebnu teškoću znači primat prava „konstitutivnih naroda“ nad pravom pojedinaca što je inače u direktnoj suprotnosti sa osnovnim smislom, rješenjima i sadržajem Evropske konvencije. Dakle, osnovni uzroci i razlozi za povećanje pozitivnih obaveza za državu BiH su nepostojanje klasičnog ustava u BiH, nepotpuna državna organizacija i primat prava „konstitutivnih naroda“ nad pravom pojedinca i interesima demokratskog društva. Cilj svakog ustava jeste da uspostavi osnovne organe države i uredi procedure njihovog međusobnog odnosa i djelovanja prema prihvaćenim savremenim demokratskim principima i evropskim standardima ustavnog prava od kojih poseban značaj imaju princip političkog predstavljanja naroda, podjele vlasti i dobrobiti čovjeka. Država izgrađena prema Ustavu Bosne i Hercegovine iz 1995. godine nije podešena da se stara o dobrobiti čovjeka nego se bavi isključivo posebnim interesima tri konstitutivna naroda. Upravo zbog ove inverzije koja je nastala time što je umjesto interesa naroda stavljen u prvi plan interes nacionalnih, vjerskih i etničkih grupa, cijeli Ustav BiH se može označiti kao nedemokratski, diskriminatorski i u suprotnosti sa savremenom političkom i pravnom teorijom.

Mehanizmi za zaštitu ljudskih prava kako na međunarodnom tako i na regionalnom nivou su na više načina pokušali da odrede opseg i domet obaveza država. Jedan od spomenutih načina koji se primjenjuje u odnosu na organe nadležne za ekonomska, socijalna i kulturna prava jeste stav da svako pravo može uključivati tri vrste obaveza i to obavezu poštivanja, zaštite i primjene prava.³ Evropski sud za ljudska prava izabrao je dvojni pristup, jednostavniji, razvrstavajući obaveze država u dvije kategorije: (a) negativne obaveze i (b) pozitivne obaveze.

³ Jean-Francoise Akandji-Kombe, „Pozitivne obaveze prema Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima“, *Vijeće Evrope*, 2007. str. 5

Negativne obaveze su u većini slučajeva promatrane u smislu uzdržavanja od miješanja u ostvarivanje prava i čine središnji dio Evropske konvencije. Za razliku od negativnih obaveza, kojima se Sud za ljudska prava intenzivno bavi od samog svog formiranja, pozitivne obaveze država porizilaze iz samog teksta Evropske konvencije i postale su naročito aktuelne tek krajem 60-tih godina. U povodu tzv. Belgijskog lingvističkog slučaja od 23. jula 1968. godine, Evropski sud je zauzeo stanovište da sve normativne odredbe Evropske konvencije imaju dvostruki aspekt u smislu zahtjeva i to negativan i pozitivan, sa krajnjim ciljem obezbjeđivanja djelotvornog uživanja priznatih prava. Evropski sud je stoga ojačao i proširio pozitivne zahtjeve iz Evropske konvencije i spojio ih sa proceduralnim obavezama neovisnim od članova 6. i 13. Evropske konvencije (pravo na pravično suđenje i pravo na efektivan pravni lijek).⁴ Stoga, potpisivanjem Aneksa 4 – Ustava Bosne i Hercegovine, pristupanjem Vijeću Evrope i ratifikacijom Evropske konvencije država, u našem slučaju država Bosna i Hercegovina prije svega prihvata obavezu da osigura zaštitu ljudskih prava za sva lica koja se nalaze pod njenom jurisdikcijom; osigura pravo na efektivan pravni lijek; da se povinuje konačnoj presudi Suda u svakom predmetu u kojem je stranka, da dopusti da Komitet ministara nadgleda izvršenje presuda, da ne koristi druga sredstva rješavanja osim onih koja su predviđena Konvencijom, da vrši zloupotrebe prava, tako što bi se upustila u neku djelatnost koja bi značila negiranje nekog od navedenih prava ili njegovo ograničavanje u većoj mjeri nego što je to Konvencijom predviđeno i da ograničenja koja navodi Konvencija neće primjenjivati u bilo koje druge svrhe, osim onih za koje su predviđena.

Država Bosna i Hercegovina nije još uvijek u stanju da ispuní obavezu iz člana 1. Evropske konvencije tj. da jamči svim licima pod svojom jurisdikcijom ljudska prava i osnovne slobode koje garantira Konvencija. Osnovni pokazatelj za to je nemogućnost države Bosne i Hercegovine da svim licima na prostoru svoje suverene vlasti omogući pravo na efektivan pravni lijek. Pošto se Evropska konvencija zasniva na nadnacionalnoj zaštiti ljudskih prava, onda je prepostavka bila da ako Bosna i Hercegovina ne ostvari obavezu iz člana 1 i ostalih članova Evropske konvencije, da će to uraditi zaštitni mehanizmi Vijeća Evrope. Upravo ta nesređenost mehanizma za ostvarivanje odluka Evropskog suda pokazala se na primjeru Bosne i Hercegovine utvrdivši da taj mehanizam međunarodne zaštite nije efikasan kada je riječ o Bosni i Hercegovini. Evropski sud za ljudska prava je u nekolicini presuda donio odluku o pravičnoj naknadi kao i druge odluke ali nije uklonio uzroke kršenja ljudskih prava i osnovnih sloboda. Slučaj Bosne i Hercegovine samo dodatno naglašava potrebu da se konačno riješi pitanje praktičnog ostvarenja ljudskih prava Evropske konvencije.

⁴ Jean-Francoise Akandji-Kombe, „Pozitivne obaveze prema Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima“, Vijeće Evrope, 2007. str. 5 - „Obavezu poštivanja' koja nalaže državnim organima i službenicima da oni sami ne čine prekršaje; 'obavezu zaštite' koja zahtijeva od države da štiti uživaoca prava od miješanja koje dolazi od strane trećih lica i da kažnjava njihove počinioce; i konačno 'obavezu primjene' koja poziva na preduzimanje prikladnih pozitivnih mjera s ciljem potpunog ostvarivanja i djelotvornosti ovog prava“.

Djelovanje Vijeća Evrope kada se radi o Bosni i Hercegovini karakterizira mnogo rezolucija, a malo stvarnog napredka.

Pitanje izvršenja presuda Suda za ljudska prava u Bosni i Hercegovini takode nije na nivou prakse izvršenja presuda država članica Vijeća Evrope i potpisnica Evropske konvencije. Evropski sud za ljudska prava donio je već tri presude u kojima stoji da je Bosna i Hercegovina prekršila Evropsku konvenciju. Pošto se radi o sudu i sudskim odlukama, pretpostavlja se da one moraju biti izvršene. Činjenica je da od 1995. godine kada je putem Općeg okvirnog sporazuma za mir (Ustava Bosne i Hercegovine) uvedena direktna primjena i nadustavni karakter Evropske konvencije, nije ukinuta niti jedna odredba Ustava Bosne i Hercegovine koja je u suprotnosti sa Evropskom konvencijom.

Država BiH je prihvatila već Daytonskim mirovnim sporazumom obavezu da primjenjuje Evropsku konvenciju, onda to znači da je ona prije svega bila dužna da osigura zaštitu svih ljudskih prava za sve pojedince koji se nalaze pod njenom jurisdikcijom. U tom smislu, s gledišta zaštite ljudskih prava razlikuju se negativno definirane obaveze države, što znači suzdržavanje države od određenih činjenja i pozitivno definirane obaveze koje u suštini zahtijevaju od države da poduzme određena afirmativna činjenja.

Pozitivna obaveza države može se definirati kao zahtjev za poduzimanje akcije kako bi se što uspješnije zaštitila sva ljudska prava i osnovne slobode. Iako su ljudska prava i slobode koje sadržava Evropska konvencija uglavnom politička prava, evidentno je da se i za zaštitu tih prava traži stalno djelovanje tj aktivni angažman države. Ovakva uloga države posebno je izražena u području socijalnih i ekonomskih prava, mada su brojna i građansko-politička prava koja bez dodatne akcije države ne bi bilo moguće obezbjediti (pravo na pravično suđenje, pravo na pravične izbore, pravo na obrazovanje i sl.).

Pozitivne obaveze države se definiraju na različite načine, od toga da se zahtijeva od država članica Vijeća Evrope da poduzmu akciju do mišljenja da je ključna oznaka pozitivnih obaveza dužnost država da poduzmu specifične afirmativne korake.⁵ Iako se u konvencijama o ljudskim pravima, kako regionalnim tako i međunarodnim vrlo rijetko spominju same dužnosti, mnogi autori ukazuju na neophodnost ispitivanja tih dužnosti ili obaveza: „Ukazivanjem na obaveze i dužnosti pojašnjava se sam značaj prava koja su u pitanju. To prije svega pomaže da se takve ideje izdvoje te da se ukaže na strategije koje će dovesti do promjena. Cilj koji se želi postići je razdvajanje samog prava od obaveze države, čime se stiče jasna slika sadržaja i prava i obaveze“.⁶

⁵ A. R. Mowbray, „*The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court on Human Rights*“, Hurt Publishing, str. 2

⁶ Steiner and P Alston, „*International Human Rights in Context*“, 2nd edn, Oxford, OUP, 2000, str. 180-181

Klasična građansko-politička ljudska prava su primarno akceptirana kao obaveza države da se ne miješa u ljudska prava i osnovne slobode koje garantira Evropska konvencija. Samo u posebnim slučajevima osnovne odredbe Evropske konvencije sadržavaju pozitivne obaveze za afirmativno djelovanje država ugovornica. S tim u vezi Van Dijk konstatuje da pozitivne obaveze nisu direktno izražene i sadržane u Konvenciji. Prvo, države članice nisu prilikom potpisivanja Konvencije prihvatile takve obaveze sa voljom i znanjem, iako, takve obaveze mogu državama članicama nametnuti određene finansijske ili organizacione terete. Čini se ipak razumnim i opravdavajućim da je Sud predstavio koncept pozitivnih obaveza tako da je pri tome, državi članici ostavio široko polje slobodne procjene da odredi koju vrstu i u kojem obliku će afirmativno djelovati kako bi se postigla efektivnost datog prava ili slobode. To je posebno važno kada se zna da pozitivne obaveze države nisu jasno definirane ni u pogledu poštovanja tih istih obaveza: „S obzirom na različitost praksi i situacija u državama članicama ono što se zahtijeva pod tim pojmom će varirati od slučaja do slučaja. Prema tome, ovo je oblast u kojoj će države članice uživati široko polje slobodne procjene u određivanju koraka koji trebaju biti poduzeti kako bi se osigurala saglasnost sa Konvencijom, sa dužnim poštovanjem u odnosu na potrebe i resurse društva i pojedinaca“.⁷

Po Evropskoj konvenciji, čija primjena je već prihvaćena u Daytonskom mirovnom sporazumu BiH kao država je prihvatila obavezu da svakom pojedincu bez obzira kojem narodu, naciji, vjerskoj grupi ili etnicitetu pripada osigura sva ljudska prava i osnovne slobode koje su sadržane u konvenciji i da ukoliko to ne učini dopusti da se to rješava na međunarodnom konkretno evropskom regionalnom nivou. Međutim, usljed provizornog karaktera Ustava Bosne i Hercegovine kakva je stvorena na bazi tog ustava nije bila u stanju da za proteklih 14 godina osigura primjenu Evropske konvencije i da osigura ljudska prava i slobode na način kako su date u Evropskoj konvenciji i svim protokolima koji su uz nju donijeti od 1950. godine pa do danas. To se desilo zato što u Bosni i Hercegovini postoji veoma anahron sistem upravljanja koji stavlja političku reprezentaciju grupa iznad prava građana države i dovodi ih do nezgodnog položaja.⁸

Prihvatanjem Evropske konvencije kao dokumenta koji se direktno primjenjuje u BiH i ima prednost nad svakim drugim pravom Ustav BiH je zapravo unio odredbu

⁷ Pieter van Dijk, „'Positive Obligations' Implied in the European Convention on Human Rights: Are the States Still the 'Masters' of the Convention?“, *The Role of the Nation State in the 21st Century – Human Rights, International Organisations and Foreign Policy – Essays in Honour of Peter Baehr*, edited by Monique Castermans-Holleman, Fried Van Hoof and Jacqueline Smith, Netherlands Institute of Human Rights (SIM), Utrecht, The Netherlands, Kluwer Law International 1998, str. 22

⁸ Florian Bieber, „Power Sharing, Political Representation and Group Rights in Bosnia and Herzegovina“, in „Facing the Past, Facing the Future: Confronting Ethnicity and Conflict in Bosnia and Former Yugoslavia“, Edited by Florian Bieber and Carsten Wieland, Longo Editore Ravenna, 2005., p 160

koja je direktno suprotna koncepciji cijelog daytonskog ustava. Naime, daytonski ustavotvorac je shvatio da je udovoljavajući partikularnim interesima konstitutivnih naroda zapravo učinio niz diskriminacija pojedinaca u okviru Ustava Bosni i Hercegovini, te da Evropska konvencija predstavlja jedini ustavom predviđeni lijek, sredstvo ili instrument za razbijanje takve koncepcije. „Međutim, kabasta daytonska konstrukcija i ugrađene kontradikcije, upućuju da ustavna daytonska struktura ostaje opasno slaba, bolesno-opremljena za dvostruki izazov post-ratne rekonstrukcije i post-socialističke tranzicije“.⁹

Da bi jedna evropska država postala članica Vijeća Evrope mora, kako smo vidjeli, biti pravna država i mora poštovati osnovna ljudska prava i slobode. To je bio način da se sve evropske države prime u Vijeće Evrope. Međutim, Bosna i Hercegovina prema svom sadašnjem ustavu očito nije pravna država niti pak je u stanju da štiti ljudska prava i slobode. Usljed toga država Bosna i Hercegovina je došla u situaciju da tek u okviru Vijeća Evrope izgradi kao pravna država koja može da štiti ljudska prava i slobode, kako to propisuje član 3 Statuta Vijeća Evrope.

Država Bosna i Hercegovina se može rekonstruirati tek putem primjene Evropske konvencije. Radi se naime o tome da poštujući ljudska prava i slobode iz Konvencije država se ujedno osposobljava i snaži kao pravna država. Tako zapravo, težnja da se primjene ljudska prava vodi i ka rekonstrukciji ukupne strukture države i povećanju njene političke snage da može uspješno da štiti ljudska prava i slobode. Ako se insistira na tome da jedna demokratska država u okviru Vijeća Evrope mora biti osposobljena da zaštiti ljudska prava onda to kod svih evropskih država ne znači veliku poteškoću. Međutim, ta odredba za BiH znači prije svega rekonstrukciju same države kako bi ona mogla uspješno da obavi tu zadaću.

Naime, država BiH po Ustavu BiH ima zakonodavnu vlast u vidu Parlamentarne skupštine BiH i izvršnu vlast u okviru Predsjedništva BiH i Vijeća ministara. Ali, na nivou države ona nema Vrhovni sud koji bi objedinio ukupno sudstvo jedne države čime bi s jedne strane povećao učinkovitost ukupnog pravosudnog sistema i istovremeno osigurao jednakost svih ljudi pred zakonom i pred državom. BiH nema dakle Vrhovni sud i pojedinci koji su pod jurisdikcijom države BiH nisu u jednakoj situaciji u odnosu na zakone s obzirom da racjepkano sudstvo ne onemogućava jednakost primjene pravde u bosanskohercegovačkom društvu. Paradoksalno je da BiH ima Ustavni sud koji se razvio u novije vrijeme i to samo u određenom broju evropskih država ali nema Vrhovni sud što bi bilo mnogo značajnije za funkcioniranje države, zakonodavne i izvršne vlasti i zaštite ljudskih prava. Prema tome, ako država BiH zaista želi da osigura efektivni pravni lijek za svoje građane i ostala pravna lica

⁹ Marcus Cox, „Building Democracy from the Outside – The Dayton Agreement in Bosnia and Hercegovina“ in „Can Democracy be Designed? The Politics of Institutional Choice in Conflict-torn Societies“, Edited by Sunil Bastina and Robin Luckham, Zed Books, London and New York, 2003, p. 263

koja su pod njenom jurisdikcijom, onda ona mora da ponovno uspostavi Vrhovni sud BiH.

Ustav Bosne i Hercegovine – kako se to navodi u Izvještaju o napretku Bosne i Hercegovine u 2009. godini - koji je dio Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (Aneks 4) uspostavio je složenu institucionalnu arhitekturu koja i dalje pruža isuviše mogućnosti za političke opstrukcije. Evropska komisija jasno naglašava: „Zloupotreba odredbi kao što je „entitetsko glasanje“ (član IV 4d Ustava BiH) i složena pravila o kvorumima onemogućavaju jednostavno odlučivanje i, stoga, sprečavaju reforme i mogućnost da zemlja brzo napreduje ka EU. Pored ostalog, problem blokada zbog pravila entitetskog glasanja mora biti riješen, a neophodno je i tačnije definisati odrebu o vitalnom nacionalnom interesu u Ustavu“.¹⁰

Prema tome, ako se insistira na poštovanju prava na slobodne i demokratske izbore iz Protokola 1 tačka 3 onda je to istovremeno i insistiranje da se država BiH postavi na pouzdane osnove principa političkog predstavljanja. Tako zapravo i ovdje insistirajući na zaštiti ovog ljudskog a i elementarnog prava, zapravo se insistira i na otklanjanju jednog teškog nedostatka u strukturi države BiH, dovodeći je tako u sklad sa članom 3 Vijeća Evrope.

Da bi se Ustav Bosne i Hercegovine kompletirao, potrebno je da se u njega unesekategorija općeg interesa. Za razliku od svih ostalih demokratskih država gdje je taj pojam ustavno definiran i predstavlja osnovu i pravac djelovanja svake moderne evropske države. Opći interes je tekovina modernog demokratskog razvoja Evrope od vremena Francuske revolucije i Deklaracije o pravima čovjeka i građanina iz 1789. godine. Konkretnije, zakoni koje donosi država moraju da izražavaju opći interes naroda i interesa svakog pojedinca pripadnika naroda. U svim evropskim ustavima na razne načine uveden je princip da zakoni izražavaju opći interes nacije, naroda, demokratskog društva isl, bez obzira na to da li se radi o jedinstvenim ili složenim državnim oblicima.

Stoga, primjenjujući odredbu člana 1 Protokola 1 EK i niz drugih ljudskih prava i sloboda u kojima se spominje zaštita općeg interesa, ili javnog interesa, u Ustav Bosne i Hercegovine je putem Evropske konvencije koja se izravno primjenjuje i ima prioritet i nad samim Ustavom unijeta kategorija općeg interesa bez koje je nezamisliva demokratska konstrukcija jedne države. A opći interes znači istinski interes kako demokratskog društva kao cjeline tako i svih pojedinaca koji pripadaju tom društvu. Radi se zapravo o jednom filozofskom principu koji izražava potrebu i obavezu da država teži ka utvrđivanju istinskog dobra svih svojih građana. Ujedno, taj opći interes, njegova uspješna interpretacija je i najbolji kriterij vrednovanja

¹⁰ *Izvještaj o napretku Bosne i Hercegovine u 2009. godini, Saopštenje Komisije evropskih zajednica Evropskom parlamentu i Vijeću/Savjetu, Brisel, 14. oktobar 2009., SEC (2009) 1338, str. 7*

„Pozitivno definirane obaveze države Bosne i Hercegovine“ jedne moderne demokratske države.

Inače, taj pojam vuče svoj korijen iz Deklaracije o pravima čovjeka i građanina gdje se navodi da je „zakon izraz opće volje“, a u osnovi je sinteza filozofske misli Žan Žak Rusoa i niza drugih istaknutih mislilaca

18 stoljeća. Nacija je prema Evropskoj konvenciji sinonim za pojam države: „Što se tiče smisla kojeg treba dati pojmu nacije, Komisija je konstatovala da je Konvencija zasnovana na pojmu države kako je definira međunarodno pravo. Treba, dakle, dopustiti da pojam ‘nacija’ podrazumijeva u tom kontekstu narod i njegove institucije...ili, drugim riječima, organizirano društvo, podrazumijevajući tu odgovorne vlasti prema domaćem i međunarodnom pravu za održanje zakona i poretka“.¹¹

Bosanskohercegovačko društvo bi stoga trebalo, kao i sve ostale države, imati ustavnu kategoriju građanina, koji bi djelovao kako u aktivnom tako i u pasivnom smislu, i koji bi sudjelovao u svakom pogledu i u političkoj debati i u stvaranju i izražavanju javnog mišljenja. U tom smislu značajno je spomenuti da javno mišljenje nije u funkciji predlaganja javnih politika koje bi zamijenile politiku aktuelne vlasti. Za takvo su djelovanje neophodne informacije, dobro poznavanje situacije, poznavanje tehnika poslovanja i upravljanja što mogu zapravo izvesti samo političke stranke. Dakle, upravo se od političkih stranaka očekuje da u ime građana „formuliraju političke projekte, regrutujući ili odabirući u svoje redove ljude koji u isto vrijeme raspolažu tim sposobnostima i stvarnim autoritetom“.¹²

Aneks 4 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini navodi u članu 1.2 da je država Bosna i Hercegovina „demokratska država koja funkcioniše u skladu sa zakonom i na osnovu slobodnih i demokratskih izbora“. Međutim, ovdje je izričito vidljiva nesaglasnost Ustava Bosne i Hercegovine obzirom da država Bosna i Hercegovina još uvijek nije država koja funkcioniše u skladu sa zakonom i nema slobodne i demokratske izbore. Naprotiv, još uvijek su na snazi diskriminatorske i segregatorske odredbe Izbornog zakona Bosne i Hercegovine prema kojem samo tri konstitutivna naroda mogu biti birani za već navedene izborne funkcije čime se direktno diskriminiraju ostali narodi u Bosni i Hercegovini. Dakle, Bosna i Hercegovina ne poznaje kategoriju ne samo društva nego ni demokratskog društva onako kako je ona definirana Evropskom konvencijom te Statutom Vijeća Evrope.

Autori Evropske konvencije, koja je direktno primjenljiva i ima prioritet nad svim ostalim pravima (član 2. Tačka 2 Ustava Bosne i Hercegovine) već u Preambuli određuju karakter država članica Vijeća Evrope i potpisnica Evropske konvencije. Demokratski karakter se jasno naglašava i u Preambuli Statuta Vijeća Evrope koja navodi da su države članice „nepokolebljivo privržene duhovnim i moralnim

¹¹ Izvještaj Komisije od 26. septembra 1959., Vol. I, str. 141, paragraf 130

¹² Patrice Canivez, „Odgojiti građanina“, Fond otvoreno društvo BiH, 1999., str. 119

vrijednostima koje su zajednička baština njihovih naroda i izvor načela osobne slobode, političke slobode i vladavine prava na kojima se temelji i svaka istinska demokracija“.

Statut Vijeća Evrope konačno, posebno u članu 3. naglašava da: „svaka članica Vijeća Evrope priznaje načelo vladavine prava i načelo prema kojem svaka osoba pod njezinom jurisdikcijom mora uživati ljudska prava i temeljne slobode te se obavezuje da će iskreno i djelotvorno surađivati na postizanju cilja određenog u poglavlju I“.

Iz ovih odredbi indirektno možemo zaključiti da je za poštivanje ljudskih prava neophodno da država članica bude zasnovana na pluralističkoj demokraciji koja se dodatno osigurava pravom na slobodne i demokratske izbore tj. članom 3 Protokola br. 1 Evropske konvencije. I drugo, neophodnost da država koja je članica Vijeća Evrope i potpisnica Evropske konvencije bude u poptunosti demokratska država ogleda se u odredbi da se sve članice „obavezuju da će iskreno i djelotvorno surađivati na postizanju cilja određenog u poglavlju I“ Statuta Vijeća Evrope dok je pri tome cilj Vijeća Evrope „ostvariti veće jedinstvo između svojih članica radi očuvanja i promicanja ideala i načela koji su njihova zajednička baština i poticati njihov ekonomski i socijalni napredak“.

Ovdje je prije svega vidljivo da države članice Vijeća Evrope navode „očuvanje i promicanje ideala i načela koji su njihova zajednička baština“, što znači da su države ušle u Vijeće Evrope sa određenim, već ostvarenim nivoom zajedničkog naslijeđa koje se bazira na demokratskom sistemu vladavine. Demokratska načela također se spominju i u Poslovniku Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope gdje se navodi da se „akreditivi članova državnih delegacija neće potvrditi ili se mogu ukinuti ako se u državi članici ne poštuju demokratska načela ili ako delegacija ne odražava različite političke struje zastupljene u parlamentu te države“.

Jurisprudencija Evropskog suda je u slučaju *Sundy Times* definirala demokratsko društvo kao takvo društvo u kojem se «pluralizam, tolerancija i duh otvorenosti efektivno izražavaju u njegovom institucionalnom režimu, i koje treba da bude potčinjeno principu vladavine prava koji bitno podrazumijeva efikasnu kontrolu izvršne vlasti, koja se vrši bez štete po parlamentarnu kontrolu, putem nezavisne sudske vlasti i koja osigurava respekt ljudske ličnosti».

Karakteristika modernih ustava u Evropi jeste upravo u tome da se stara o ekonomskom razvoju društva. Država je prestala biti noćni čuvar ekonomskog sistema i postala je subjekat ekonomskog života posebno kad se radi o regulaciji tržišta. Jedan od najvažnijih kriterija uspješnosti funkcioniranja države u naše doba upravo se ogleda u tome na koji način ostvaruje ekonomsku dobrobit zemlje.

S obzirom na ustanovljenu situaciju koja se odnosi na regulaciju ‘stanja rata ili druge javne opasnosti koja ugrožava opstanak nacije’ ovdje je neophodno spomenuti da je vanredno stanje već proglašeno na teritoriji naše države. Prema Ustavu SR BiH iz 1974. godine Republika Bosna i Hercegovina je 8. aprila 1992. godine proglasila stanje ‘ratne opasnosti’ a 20. juna 1992. godine donesena je Odluka o proglašenju ‘ratnog stanja’ što je potpuno saglasno sa odredbom člana 15 EK o regulaciji vanrednog stanja i člana 4. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine.

Upravo već proglašeno stanje ratne opasnosti i ratno stanje na teritoriji Bosne i Hercegovine (1992-1995.) ukazuje na enormnu potrebu zaštite demokratskog društva i u vanrednom stanju, dakle zaštite bosanskohercegovačkog društva od svih vrsta opasnosti koje bi mogle da ugroze opstanak nacije. Ustav svake demokratske države, pa samim tim i države Bosne i Hercegovine, mora da utvrdi na vrlo precizan način pravila koja bi odredila ponašanje svih državnih institucija za vrijeme vanrednog stanja. Usljed vanrednih okolnosti dolazi i do tzv. poremećaja ili transfera državnih nadležnosti i to prelaska zakonodavnih nadležnosti u nadležnost izvršne vlasti.¹³ Osnovni cilj prethodne ustavne regulacije upravo je osposobljavanje države da djeluje u izvanrednom stanju. Pri tome, država mora ukloniti nastalo stanje i njegove posljedice te ponovno uspostaviti redovno stanje.

S obzirom da je država Bosna i Hercegovina prihvatila implicitno i eksplicitno preuzete obaveze, samim tim je prihvatila i njihovo ostvarivanje te je stoga i ovdje neophodno još jednom naglasiti potrebu usaglašavanja odredbi Ustava Bosne i Hercegovine sa odredbama Evropske konvencije, kako bi država Bosna i Hercegovina odgovorila svim zahtjevima koji su pred nju postavljeni u okviru Vijeća Evrope i koji su ujedno i uvjeti za prijem države u Evropsku uniju i NATO.

Obaveza usaglašavanja Ustava države Bosne i Hercegovine sa odredbama Evropske konvencije izričito ukazuje na neophodnost prihvatanja brojnih pozitivnih obaveza, od koji su svakako najznačajnije one obaveze koje će pomoći državi Bosni i Hercegovini da ukloni one elemente iz strukture države koji nisu u skladu sa principima Evropske konvencije.

Država Bosna i Hercegovina upravo u ovom trenutku mora imati takvu državu koja će biti sposobna da štiti ljudska prava ali i sve druge vrijednosti koje su zajedničke i za evropske i za atlanske integracije. Bosna i Hercegovina treba prije svega izgraditi ustavni sistem koji će i u sigurnosnom smislu ispunjavati nametnute kriterije.

¹³ Lada Sadiković, Lada Sadiković, „Vanredno stanje i ljudska prava“, izd. Magistrat, Sarajevo, 2003., str. 32

Već u Prembuli Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju naglašava se „opredjeljenost strana za poštivanje ljudskih prava i vladavine prava, uključujući i prava pripadnika nacionalnih manjina, te demokratske principe ostvarene kroz višestranački sistem sa slobodnim i poštenim izborima“. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju polazi od stanovišta opredjeljenosti za „potpuno provođenje svih principa i odredbi Povelje UN-a i OSCE-a, naročito onih sadržanih u Završnom aktu Konferencije o sigurnosti i saradnji u Evropi (Helsinški završni akt), zaključnim dokumentima Madridske i Bečke konferencije, Pariškoj povelji za novu Evropu, kao i izvršavanja obaveza iz Daytonskog/Pariškog mirovnog sporazuma i Pakta stabilnosti za Jugoistočnu Evropu, radi doprinosa regionalnoj stabilnosti i saradnji zemalja u regiji“.

Evropska konvencija već po svojoj osnovnoj vokaciji kreirana je u namjeri da se na evropskom prostoru ostvaru onaj standard minimum osnovnih ljudskih prava i sloboda koji je neophodan da bi se ostvarili ciljevi integracije Evrope. Međutim, kada se radi o Bosni i Hercegovini značaj Evropske konvencije je daleko veći zato što ostvarenje obaveze iz člana 1 Konvencije traži osposobljavanje, kompletiranje i normalizaciju one države kakva je stvorena na bazi Aneksa 4 – Ustava Bosne i Hercegovine iz Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini. Da bi uistinu Bosna i Hercegovina kao država mogla odgovoriti obavezi koju je prihvatila već u Daytonu i potvrdila ratifikacijom Evropske konvencije 12. jula 2002. godine, ona mora biti kao i sve druge države članica Vijeća Evrope, sposobna da ostvaruje tu obavezu. Ovo se naročito mora naglasiti ako se zna da je poslije toga Bosna i Hercegovina pristupila Sporazumu i stabilizaciji i pridruživanju 2008. godine kojim je još više istaknuta i konkretizirana uloga države Bosne i Hercegovine u pogledu rigoroznog poštovanja Evropske konvencije kao ustavnog instrumenta evropskog pravnog poretka.

Međutim, desilo se da država Bosna i Hercegovina nije ostvarila ovu osnovnu obavezu koju je prihvatila u Daytonu zato što se nije osposobila kao demokratska i pravna država da štiti sva ljudska prava i osnovne slobode iz Evropske konvencije i protokola uz nju. Usljed toga, naravno, došlo je do stagnacije u zaštiti ljudskih prava, stagancije u razvoju demokratske države i kao posljedica svega toga, do stagancije ukupnog ekonomskog i svakog drugog socijalnog razvoja kao i reintegracije bosanskohercegovačkog društva poslije njegovog razaranja izazvanog ratom 1992-1995. godine. Ta stagnacija u ukupnom razvoju države Bosne i Hercegovine traje već preko 14 godina i čini ukupni razvoj države Bosne i Hercegovine i regiona Zapadnog Balkana posve neizvjesnim i bremenitim velikim opasnostima destabilizacije.

Jako je primjetno da Evropska zajednica predstavljena kroz instituciju Visokog predstavnika i OHR-a nije ispunila one zadatke i obaveze koje su joj određene Daytonskim mirovnim sporazumom a posebno Aneksom 10. toga sporazuma. Naime, moglo se odmah pretpostaviti da Ustav Bosne i Hercegovine li Aneks 4 nije zasnovan na evropskoj demokratskoj tradiciji i osnovnim demokratskim standardima

koji akarakterišu savremenu Evropu. Moglo se sa sigurnošću pretpostaviti da postavljanje države Bosne i Hercegovine na tri partikularna interesa tzv. konstitutivnih naroda, Bošnjaka, Hrvata i Srba umjesto na interesima pojedinca i demokratske države ne može dovesti do ciljeva koji sadržavaju Statut Vijeća Evrope, Evropska konvencija i drugi najvažniji instrumenti evropskog demokratskog poretka, pa tako i svake države unutar takvog poretka. Država, čiji je osnovni cilj zaštita „vitalnih nacionalnih interesa“ nije se mogla uklopiti u integracijske evropske tokove niti osigurati dobrobit pojedinca i bosanskohercegovačkog društva. Institucija OHR-a nije ostvarila korektivnu ulogu koja se od nje očekivala u pogledu zaštite općeg interesa građana Bosne i Hercegovine, pa je tako došlo do sadašnje jako kritične situacije da se govori čak i mogućem „raspadu“ države Bosne i Hercegovine.

Naravno, kao izlaz iz ove situacije jeste zapravo da se poduzme sada ono što nije poduzeto 14. decembra 1995. godine potpisivanjem Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i Aneksa 4 kao Ustava Bosne i Hercegovine. Radi se o tome da međunarodna zajednica poduzme sve one poznate pozitivne mjere koje je poduzela tokom sređivanja stanja u Evropi i svijetu poslije katastrofe Drugog svjetskog rata. Odgovornost za demokratski razvoj države ne mogu prihvatiti one snage unutar države Bosne i Hercegovine i susjednih država potpisnica mirovnog Sporazuma koje su zapravo i dovele do „tragičnog sukoba u regionu“. Potrebno je dakle da se osjeti pouzdana regulacija od strane međunarodne zajednice kako bi se uklonili uzroci rata i stvorila na toj osnovi mogućnost savremenog demokratskog uređenja države u kojem će naročito mjesto zauzeti briga i nastojanje da se izbjegnu sve one situacije koje su bile uzrok rata u regionu i pravno priznatog genocida u državi Bosni Hercegovini. Znači, najvažnije je da se na ustavan način unutar države Bosne i Hercegovine uklone one odredbe koje favoriziraju separatističke, secesionističke, klerofašističke i iredentističke snage. Evropska konvencija upravo po svojoj suštini suprodstavljenja je upravo takvim snagama i isključivo se stara o dobrobiti pojedinca i snaženju demokratske države u duhu najboljih evropskih slobodarskih tradicija.

Sadašnje mjesto konstitutivnih naroda i njihovih vitalnih nacionalnih interesa treba da zauzmu ciljevi i interesi čovjeka koji su posve identični sa ciljevima i razlozima postojanja istinske i demokratske države kao najvećeg dostignuća evropskog političkog razvoja. Ako je OHR „mrtvo tijelo“ i ako država Bosna i Hercegovina kreće ka „raspadu“ onda je neophodno, kako to naglašava Pady Ashdown, da Međunarodna zajednica zadrži „rezervna ovlaštenja“ nad politikom u Bosni i Hercegovini, navodeći primjer Savezničke kontrolne komisije, koja je imala pravnu nadmoć nad Njemačkom do 1991. godine (Oslobođenje, 20.11.2009., str. 2). Dakle, radi se o tome da, OHR dosljedno ostvaruje svoju ulogu iz Aneksa 10 i ukupnog civilnog dijela Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini ili da se, umjesto njega, formira institucija koja će daleko efikasnije i kreativnije da odigra onu ulogu koja je prvobitno bila namijenjena OHR-u.

Država Bosna i Hercegovina u brojnim oblastima još uvijek nekompletna, neizgrađena i suprotstavljena temeljnim standardima i principima Evropske demokratske ustavne tradicije. Obaveza usklađivanja Ustava države Bosne i Hercegovine sa pravima i slobodama iz Evropske konvencije i protokolima uz nju, svakako da podrazumijeva promjene Aneksa 4 – Ustava Bosne i Hercegovine u svim onim dijelovima gdje je vidljiva neusaglašenost sa Evropskom konvencijom kao osnovnim ustavnim instrumentom evropskog javnog poretka. Posebno je važno naglasiti u ovom vremenu, kad je započeo proces rasprava o ustavnim promjenama, da za promjene koje bi nastale usklađivanjem Ustava Bosne i Hercegovine sa Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava nije potrebno tražiti saglasnost entiteta, konstitutivnih naroda ili kantona. Isto tako, posve su neosnovani zahtjevi predstavnika međunarodne zajednice da se postigne kompromis „tri strane“ i tri „konstitutivna naroda“ ili domaćih lidera. Parlamentarna skupština države Bosne i Hercegovine, koja predstavlja kako bosanskohercegovačku naciju u cjelini tako i sve njene posebnosti, kao što su entiteti, kantoni i konstitutivni narodi, jednoglasno je usvojila Evropsku konvenciju i stoga je besmisleno svako novo traženje saglasnosti bilo koga za promjene Aneksa 4 – Ustava Bosne i Hercegovine putem izvršavanja obaveza koje našoj državi nameće Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava.

BIBLIOGRAFIJA

- Akandji-Kombe, Jean-Francoise, „*Pozitivne obaveze prema Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima*“, Vijeće Evrope, 2007.
- Aolain, Fionnuala Ni, „*The Fractured Soul of the Dayton Peace Agreement: A Legal Analysis*“ in „*Reconstructing Multiethnic Societies: The Case of Bosnia-Herzegovina*“, Edited by Džemal Sokolović and Floeian Bieber, Aldershot: Ashgate, 2001
- Bieber, Florian, „*Power Sharing, Political Representation and Group Rights in Bosnia and Herzegovina*“, in „*Facing the Past, Facing the Future: Confronting Ethnicity and Conflict in Bosnia and Former Yugoslavia*“, Edited by Florian Bieber and Carsten Wieland, Longo Editore Ravenna, 2005
- Canicez, Patrice, „*Odgojiti građanina*“, Fond otvoreno društvo BIH, 1999.
- Cox, Marcus, „*Building Democracy from the Outside – The Dayton Agreement in Bosnia and Herzegovina*“ in „*Can Democracy be Designed? The Politics of Institutional Choice in Conflict-torn Societies*“, Edited by Sunil Bastina and Robin Luckham, Zed Books, London and New York, 2003
- Evropska komisija za demokratiju kroz pravo (Venecijanska komisija), „*Mišljenje o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlaštenjima Visokog predstavnika*“, CDL-AD (2005) 004
- *Izveštaj Evropskog komiteta za sprječavanje torture o drugoj periodičnoj pos-*

jeti Bosni i Hercegovini, 15. novembar 2009.

- Izvještaj Komisije evropskih zajednica o napretku Bosne i Hercegovine za 2008. godinu, Brisel, 5. novembar 2008.
- Izvještaj o napretku Bosne i Hercegovine u 2009. godini, Saopštenje Komisije evropskih zajednica Evropskom parlamentu i Vijeću/Savjetu, Brisel, 14. oktobar 2009., SEC (2009) 1338
- *Izvještaj o poduzetim aktivnostima vlasti Bosne i Hercegovine u cilju provedbe preporuka sadržanih u paragrafima 35 i 71 Izvještaja Evropskog komiteta za sprječavanje torture i neljudskog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja*, 15. novembar 2009.
- *Ljudska prava u Bosni i Hercegovini 2008 – pravo, praksa i međunarodni standardi ljudskih prava sa ispitivanjem javnog mnijenja*, Ur. Miroslav Živanović, Autori: ekspertni tim saradnika Centra za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu; Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2009.
- Mowbray, A.R., „*The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court on Human Rights*“, Hurt Publishing
- Sadiković, Čazim, „*Za državu novog stoljeća – Bosna i Hercegovina kao savremena demokratska država*“, Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, 2003., projekat pod naslovom „*Ustav Bosne i Hercegovine – ka novim rješenjima*“, 16. novembra 2009. godine
- Sadiković, Lada, „*Država u Evropskom poretku*“, II izdanje, Šahinpašić, Sarajevo/Zagreb, maj/svibanj, 2009.
- Sadiković, Lada, „*Ljudska prava*“, Fakultet kriminalističkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2006.
- Sadiković, Lada, „*Vanredno stanje i ljudska prava*“, izd. Magistrat, Sarajevo, 2003.
- *State of Human Rights and Democracy in Europe*, Council of Europe Publishing, 2007
- Steiner, HJ and P Alston, „*International Human Rights in Context*“, 2nd edn, Oxford, OUP, 2000
- Van Dijk, Pieter, „*‘Positive Obligations’ Implied in the European Convention on Human Rights: Are the States Still the ‘Masters’ of the Convention?*“, *The Role of the Nation State in the 21st Century – Human Rights, International Organisations and Foreign Policy – Essays in Honour of Peter Baehr*“, edited by Monique Castermans-Holleman, Fried Van Hoof and Jacqueline Smith, Netherlands Institute of Human Rights (SIM), Utrecht, The Netherlands, Kluwer Law International 1998
- http://www.coe.ba/web/index.php?option=com_content&task=view&id=426
- http://www.soros.org.ba/pravo_ustav_bih_01.asp